

اسر

مؤلف

کاتب

کتابت پبی

پیری

خطی

تیلی

ورنی

سطری

اولچاوی

بیزاکی

نقصانی

429

مجالس النفایس

اثر

علی شیر نوایی

مؤلف

محمود عثمانی زریں قلم

کاتب

کتابت پبی

پیری

خطی نستعلیق

تیلی اوزبیکچه

ورنی

88

سطری

اولچاوی

بیزاکی

نقصانی

Матннинг имло хусусиятлари ҳақида

Эски ўзбек ёзувида битилган кўлёмалардаги сўзларнинг имло хусусияти билан боғлиқ ўзига хосликлар матншуносга маълум бўлиши лозим. Шунинг ҳисобга олиб биз матннинг имло хусусиятлари ҳақида бирмунча маълумот бермоқчимиз.

Сўздаги ҳарфларнинг ўқилиши. Бу ҳолат араб тилида бўлмаган, лекин форс (ёки туркий) тилида мавжуд товушларнинг дастлабки даврда алоҳида ҳарф билан ифода этилмаганлиги билан боғланган. Форс алифбосида араб алифбосида мавжуд бўлмаган тўрт ҳарф бор.

А, б алифбоси қабул қилинган дастлабки даврларда форс тилидаги п, ч, ж, г, товушлари араб тилида бўлмаганлиги учун улар араб ҳарфларига қўшимча белгилар қўйиб орқали ифодаланаверган:

“п” товуши - (бе),

“ч” товуши - (жим),

“ж” товуши - (зе),

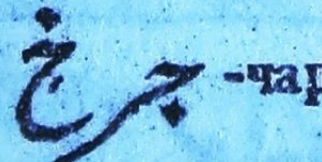

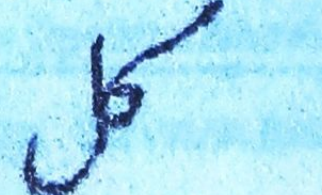
“г” товуши - (ко’ф) ҳарфлари

билан белгиланган. Кейинчалик эса, бу тўрт товуш учун ҳарфларнинг арабчадаги асосий шаклини сақлаган ҳолда, турли белгилар орттириб янги ҳарфлар яратилган. Шунга қарамай, форс ва туркий тилдаги кўлёмаларда, гарчи, бу тўрт товушнинг ўз ҳарфий ифодаси мавжуд бўлса ҳам, араб ҳарфларидаги кўринишида ёзавериши ўринлари ҳам учраб туради. Натижада,

п - → , ж - → .

ч - → , г - → .

кўринишида ёзилиши, товушнинг икки турдаги ҳарфий ифодаси ҳам бирдек қўлланавериши мумкин. Аммо бу ҳолат бошқа жиҳатни вужудга келтиради: котиб ана шу тўрт ҳарфни қўллаб ҳам сўзни ёзиши мумкин бўлган. кабиларни ўрнига қараб тўғрилаб ўқиш лозим бўлади.

Масалан: → - чарх, → - гул

Матншунос уларни контекстга асосланиб тез ажрата билиши керак.

Сўздеги ҳарфларнинг ўқилиши учун қўшимча белгилар. Ҳар бир кўлёмалардаги айрим ҳарфларнинг ўқилишини осонлаштирмоқчи бўлади. Масалан, -хуси Бу сўздаги “ҳе” ҳарфи устига насл белгиси қўйилган, дейлик. Бундан мақсад “ҳе” ҳарфини адаштирмасдан ўқилишини таъминлаш бўлган. Бутун кўлёмалар давомида котиб бу белгиларни муттасил қўйиб боргани ёки баъзи қиёби ўқилувчи ўринлардагина қўлланиши мумкин.

Юқорида сўзларнинг кўлёмалардаги ўқилишига оид хусусиятлар эски ўзбек ёзуви бўлиб бизнинг одатий кўлёмаларимизга қўшимча равишда бўлиб, кўлёмаларни ўқувчи киши учун билганини қоят зарурдир. Матншунослар эса уларни яхши ўқитиб, ўрнида тезда аниқтай билишлари керак.

Эски ўзбек ёзувидаги харфларнинг
кўлёзмадаги шакли ва хусусиятлари

Кўлёмаларнинг ёзув шакли бирмунча ўзига хос. Эски ўзбек ёзувини ўрганаётган бутунги кун ўқувчисидан тортиб то олий ўқув юрти талабаларигача, асосан, бу ёзувнинг босма ёки донадор қилиб ёзилган кўринишини ўзлаштирмоқдалар. Лекин кўлёмаларни ўқиш учун бу ёзувни жўн даражада билишнинг ўзи етарли эмас. Шу бонс, биз эски ўзбек ёзувини содда матнлар орқали ўрганган талабаларга унинг кўлёммада қандай ўзига хослик касб этиши ҳақида айрим, умумий маълумот бермоқчимиз.

Кўлёмалар хати, асосан, ўтмишда кенг тарқалган настаълик деб аталувчи ёзув услубида бўлган. Қисман насх, баъзида настаъликда шикаста хати элементлари муштаракликда ишлатилиши ҳоллари учрайди. Кўлёмани кўчираётган хаттот ёзувнинг чиройли чиқишига эътибор берган. Чиройли, нақшикор қилиб ёзиш санъат даражасигача кўтарилган, хаттотлик санъати ривожланган. Бироқ бундай матнларни тўғри ўқиш болқса ёзувда хат савод чиқарган бутунги кун ўқувчилари учун осой эмас. Хатто, эски ўзбек ёзувини кўлланма ва дарсликлардан ўрганган замондошлари из ҳам эски ўзбек ёзувидаги кўлёмани бемалол ўқиб кетавермайди. Сабаби, ҳозирги ёзувда босма ва ёзма харфлар фарқланганидек, кўлёмаларда ҳам харфлар баъзи ўзгаришларга учрайди. Муайян тайёргарлик, кўзини ўргатиш орқали кўлёмани ўқиш малакасини ҳосил қилиш мумкин. Ушбу кўлланма эски ўзбек ёзувини бирмунча билувчи талабаларга мўлжаллаб яратилгани учун бу ёзувдаги ўртача соддаликдаги матнни ўқий оладиган талабаларни ҳисобга олиб фикримизни бериб борамиз.

Энди эски ўзбек ёзувидаги харфлар ва уларнинг айрим кўринишлари кўлёммада қандай тарзда сезиларли ўзгаришларга учралши мумкинлигини кўриб чиқамиз.

1. | - алиф харфи ёлғиз ҳолда | ёки | кўринишда ёзилиши мумкин.

Қиёслани: $\text{احوال} \rightarrow \text{احوال}$ - аҳвол

2. ب (бе), ت (те), ث (се) харфлари ёлғиз ҳолда ё и сўз охирида келганида настаълик ёзувига мослаб ёки матн ёзилаётган қаторни тўлдирини учун чўзиброқ ёзилиши мумкин.

$\text{آت} \rightarrow \text{آت}$ - от
 $\text{بخت} \rightarrow \text{بخت}$ - баҳс

3. ج (жим), چ (чим)

харфларнинг асоси бўлиши шакли сўз бошида, баъзида ёлғиз ҳолда оралиги ёпиқ ҳолда берилиши мумкин.

خ (хе), ح (хе) - жаҳон - жаҳон - хат - خط - خط

4. (дол) ҳарфи кўлэзмада - "вов", ҳатто баъзида - "ре" ҳарфига ўхшаб кетиши мумкин.

К: آى دورور - ойдуруп

Бунда ҳарфларнинг жойлашиш ўрни ("дол" ҳарфи "ре" ва "вов" га нисбатан юқорироқдан ёзилади), мазмунига қараб уларни тўғри ўқиш зарур бўлади

5. "син" ва ش - "шин" ҳарфлари, тишсиз, тўғри чизик шаклида чўзиб ёзилиши мумкин:

س - олмос, تا سکنو - Товиканд

Лекин шунинг унутмаслик керак-ки, ҳамма ўзинг чизиклар ҳам "син" ҳарфини билдиравермайди. (Бу ҳақда кўйироқда матн ва унинг кўлэзмадаги ифода ланишига оид ўринда гапириб ўтамиз).

6. "сод" ва ص - "зод" ҳарфлари сўз бошида "хе" ва "зе" ҳарфларига ўхшаб кетиши мумкин.

К: ح -> ح, خ -> خ

Бунда сўз бошидаги "сод" ва "зод" ни айлана белгиси ашиқроқлиги ва ундан кейин келиб, кўлэзмада сезиларсиз бериладиган тишига қараб ажратиш мумкин бўлади. Контекст қай тарзда ўқиш кераклигига ёрдам беради.

К: ضرور - зарур

Яна "од" ва "зод" ҳарфлари ёлғиз ҳолда ва сўз охирида настаъвоқда битилган матнда шикаста ёзувида хос услубда берилиши мумкин.

К: پياض - پياض

7. "айн" ва ع - "гайн" ҳарфлари сўз ўртасида ораси ёпиқроқ тарзда ёзилиши мумкин:

К: مغرور - مغرور - нагрур

Бунинг оқибатида у сўз ўртасидаги "фе" га ҳам ўхшаб кетади. Лекин "айн" ва "гайн" ҳарфларининг қирралари бор: Бироқ, сиёҳ билан ёзишани улар сезиларсизроқ бўлиб қолади.

Қ: *معنوی* → *مغوی* - маънавий

8. *م* - "мим" ҳарфини сўз боши ва ўртасида ажратиб олиши бироз қийинлашади. Котиб ёзаётганда унинг ўртаси ёшиқ ҳолда берилиши мумкин.

Қ: *حمد* - ҳамд, *مکتوب* - мактуб

Лекин "мим" ни сўз ўртасида ёзаётганда ўзидан олдинги ҳарф билан уланиш жойида кичик тўлқинча ҳосил этилади. Бундан мақсад, айнан бу ҳарфни илғаб олишни осонлаштиришидир.

Қ: *سليمان* - Сулаймон

9. *ن* - "нун" ҳарфи алоҳида кўринишида ёки сўз охирида шикаста хати услубида келиши мумкин.

Қ: *السمان* - осмон, *من* - ман

10. - "ной" ҳарфи ҳам сўз охирида шикаста услубида ёзилиши мумкин.

Қ: *نحو* - и, *بائ* - бой

Аmmo уни юқоридаги "нун" нинг ёзилиши билан аралаштириб юбормаслик керак. Чунки "нун" ва "ной" нинг кўрилишидан ҳосил бўлган "ни" кўриниши "нун" нинг шикаста услубидаги сўз охирида ёзилишига ўхшайди:

آسمان - осмон, *آسمان* - осмони

Бунда "нун" нинг остки қисми чўзиқроқ бўлса, уни - "ни" деб ўқиш жоиз.

Қ: *مكان* - макон, *مكان* - макони

11. *و* - "ҳойе ҳавваз" ҳарфи сўз бошида *و* ёки *و* остида тесқари вергул билан берилиши мумкин.

Қ: *سفت* ёки *سفت* - ҳафта

Сўз ўртасида *و* ёки *و* тарзида ёзилиши ҳоллари бор.

Қ: *مشهور* - машҳур - *مشهور*
مخر - меҳр - *مخر*

Сўз охирида кичик тўлқинсимон шакл билан ифодаланиши мумкин.

Қ: *هميشه* - ҳамиша